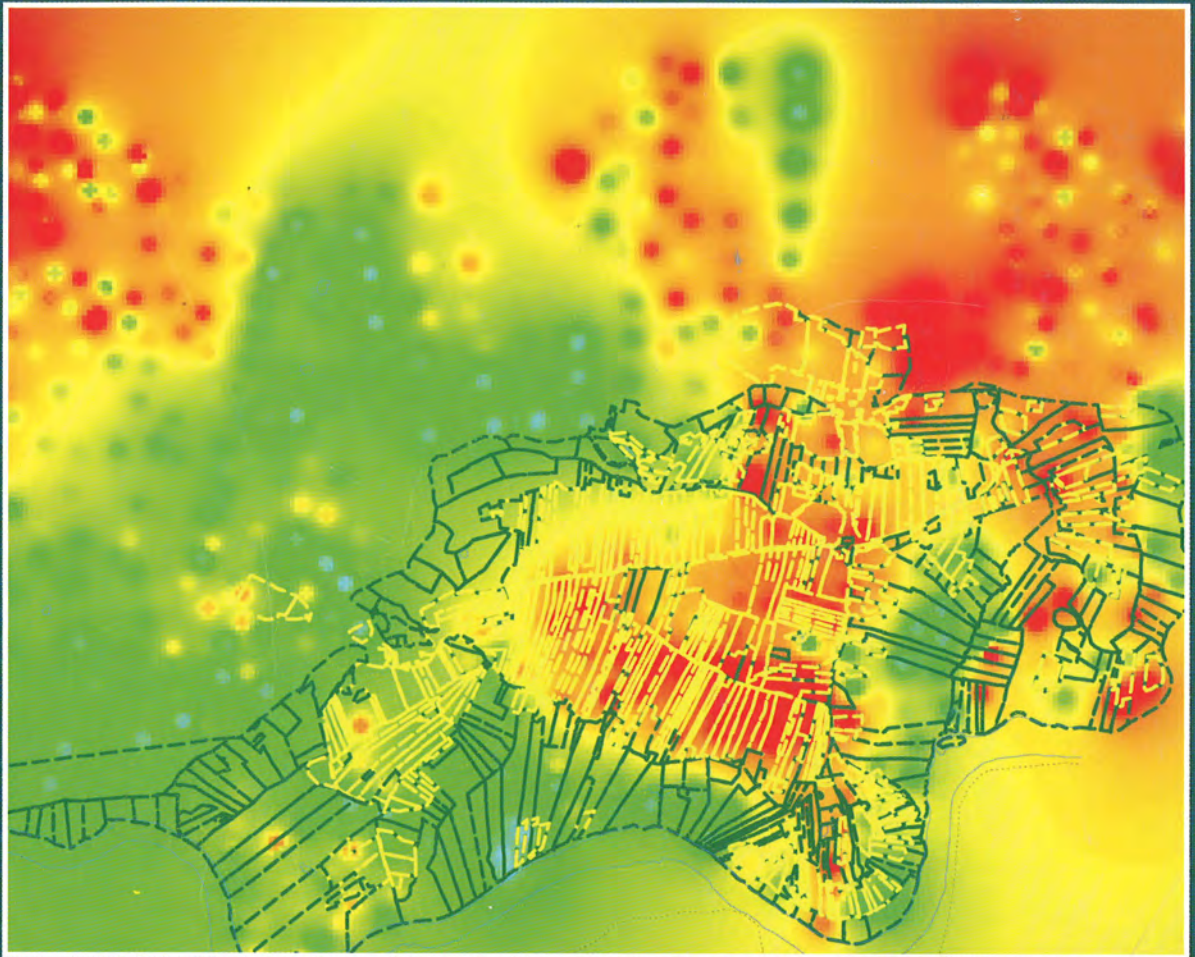

Utskrift 7

Utskrift 7

Innehåll

-
- 4 Redaktionellt
ERIK ROSENGREN
- 6 Köpstad, kungamakt och kyrka – några tankar om medeltidens Laholm
ING-MARIE NILSSON
- 26 Laholms medeltida kyrkogård vid Lagaholm
STAFFAN ANBERG
- 40 Gravar från Laholms landsförsamling, Lagaholm 1:1 och 6:1, RAÄ 38
CAROLIN ARCINI
- 50 LAHUND – Landsantikvariens laholmsundersökningar
En pilotstudie i Ösarp och Köpinge
LENA BJUGGNER, EVA PERSSON, ERIK ROSENGREN OCH PER WRANNING
- 76 Att skilja agnarna från vetet – spår av forntida sädeshantering i södra Halland
KARIN VIKLUND
- 86 ”Den starke Ahladräng” – eller när sagan snuddar sanningen
PER WRANNING
- 92 Mesolitikum längs Stensån
KENNETH ALEXANDERSSON
- 100 Hallands ”vandrande landsbyar”. Vägar till den dolda medeltida och
tidigmoderna agrarbebyggelsen
PÅR CONNELID OCH CATHARINA MASCHER
- 128 ”Åkeren full med stenrör” – om förekomsten av fornlämningsbeskrivningar
och fornlämningsindikationer i Hallands Landsbeskrifning 1729
LEIF HÄGGSTRÖM

Pär Connelid (fil kand) och Catharina Mascher (fil lic) är kulturgeografer med inriktning på landskapshistoria och bedriver konsultverksamhet inom kulturmiljövården genom företaget Kula HB.

Abstract

The "migrating villages" of Halland: ways to the hidden medieval and early modern agrarian settlement

The aim of this article is to draw attention to new ways of tracing medieval and early modern settlement sites in the agrarian landscape. The study focuses on the situation in the middle parts of the province of Halland, Western Sweden. In the early land survey documents from this region, a rich amount of field-names containing the elements *-toft*, *-gård*, *-hus* and *-by* are to be found. The names often occur in central parts of the infield areas, but far away from the historically known villages and farmsteads. This clearly indicates that many settlements have been abandoned and/or moved to new places. The location of the historical farms and hamlets very close to the outland boundaries shows that changes in land use have dramatically affected the settlement pattern. Farmsteads were moved from the arable land in the infields to the

extensive grazing grounds in the outlands. These movements were closely connected to the importance of stock raising in the Late Medieval and Early Modern Period. The preference for new settlement localities can be seen as a result of adaptations to a growing market economy with new consumption patterns and trade in animal products. Presumably, several of the abandoned settlement sites which can be traced in the cadastral maps are related to these transformations in economy and land use. Also, we can expect that some of the settlement desertions which are detected in the land survey documents are connected to other events, such as the late medieval agrarian crisis or the dissolution of the Viking Age and early medieval land divisions and settlement structure.

Hallands ”vandrande landsbyar”

Vägar till den dolda medeltida och tidigmoderna agrarbebyggelsen

Inledning

De senaste årens studier av den agrara utvecklingen i Halland har tecknat bilden av ett föränderligt landskap. Sett i ett längre tidsperspektiv, är det ingen överdrift att påstå att förändringstakten varit påtagligt hög. Såväl bebyggelse som markanvändning har gång efter annan omdanats för att möta nyuppkomna sociala, politiska och ekonomiska strukturer inom samhället. Framför allt perioden från vikingatid fram till 1700-talet kännetecknas av stora genomgripande förändringar. De skilda faserna i landskapsutvecklingen kan avläsas i flera olika typer av källmaterial, såsom lantmäterihandlingar, fossilt odlingslandskap, bebyggelselämningar samt (ofta mer indirekt) miljöhistoriska data och övrigt skriftligt källmaterial.

DET DYNAMISKA HALLAND

Dynamiken i den halländska landskapsutvecklingen skiljer sig i flera avseenden från den i andra delar av södra Sverige och Danmark, bl.a. vad gäller den långsiktiga rörligheten i bebyggelsen. Från danskt arkeologisk håll har man sedan länge diskuterat förhistoriska bebyggelseförflyttningar. Delar av den diskussionen har sedan applicerats på skånska för-

hallanden. Man har här antagit att järnålderns bybebyggelser ”vandrat” omkring i landskapet för att sedan under loppet av vikingatid och tidig medeltid permanentas på de senare, historiskt kända, tomterna. Den slutgiltiga ”bybildningen” antas hänga samman med regleringar av bebyggelse och markrättigheter, avspeglade i geometriskt planerade tomter och tegskiften i åkermarken samt odlingsystem med regelbunden träda (för en översikt kring dessa forskningsproblem hänvisas till Ridderporre 1995).

I Halland är läget dock annorlunda. På basis av den kunskap vi för närvarande har, kan man säga att det snarast verkar vara undantag att 1600- och 1700-talens halländska bebyggelse har kontinuitet bakåt till äldre medeltid eller vikingatid. Föränderligheten kan bl.a. tänkas bero på att det i Halland, till skillnad från exempelvis i Skåne, inte skett någon övergång till odlingsystem med regelbunden träda under loppet av medeltid. Halland har under historisk tid alltid varit en ensädesbygd. Avsaknaden av fastlåsta flergårdssystem, bör utan tvivel ha underlättat återkommande omstruktureringar av bebyggelse och övrig markanvändning (jfr Connellid & Rosén 1997:32).

Halland präglas emellertid inte av någon total avsaknad av reglering och geometri i landskapsutformningen. Den tidiga markplanering som avspeglas i fossila bandparceller och kartornas tegskiftade åkermark, kan tvärtom tolkas som att landskapet åtminstone delvis genomgått samma utveckling som det övriga Danmark (som ju Halland var en del av fram till 1645) under vikingatid och tidig medeltid. Den närmare innebörden bakom vikingatidens och tidigmedeltidens markindelningar, liksom exakt hur långt de geometriska principerna drivits i den konkreta utformningen av bebyggelse och maträttigheter, är dåligt utforskade. Våra möjligheter att bedöma detta försvåras i hög grad just av att den efterföljande utvecklingen varit så pass dynamisk.

ANGELÄGNA FORSKNINGSSOMRÅDEN

Såväl den tidiga bandparcelleringen som de efterföljande landskapliga förändringarna är faktiska historiska realiteter, även om vår kännedom om de olika processerna ännu är bristfällig. Fortsatta arkeologiska och agrarhistoriska studier kring den halländska landskapsutvecklingen måste följaktligen ta sin utgångspunkt i dessa förhållanden. För arkeologin är denna kunskap viktig, bl.a. därför att de konkreta fornlämningarnas bevarandegrad och representativitet i hög grad påverkats av markanvändningens förändringar i tid och rum. Dessutom ges här möjligheter att formulera de rätta frågorna kring landskapsutvecklingen i sig. Vetskapen om att bebyggelsen ändrat läge flera gånger, innebär exempelvis att bybildningen inte låter sig enkelt studeras utifrån ett eller ett par utgrävda gårdslägen från 1700-talet. Att försöka lokalisera och undersöka

övergivna bebyggelselägen i agrarlandskapet, är därför ett av flera *mycket* angelägna forskningsområden.

Förändringar i bebyggelse och markanvändning från senmedeltid till cirka 1800 – artikelns syfte

Det övergripande syftet med den studie som presenteras här, är att lyfta fram ett spännande och ännu så länge föga utforskat källmaterial för analyser av agrarbebyggelse i Halland. Avsikten är att skapa en första djupare kännedom om lantmåterimaterialets informationspotential kring försvunnen bebyggelse. Detta blir möjligt först då ett större sammanhängande område systematiskt analyseras; här motsvarande Himle härad i mellersta Halland. Studien har så här långt endast omfattat kartornas *namnuppgifter* och bearbetningen av resultaten har nyligen påbörjats. Slutsatserna får därför betraktas som preliminära och översiktliga.

Lantmåterihandlingarna och deras indikationer på övergiven bebyggelse kommer således att stå i fokus för framställningen. Utifrån analyser av såväl kartor som landskapshistoriska och arkeologiska fältdata från olika delar av Halland, framstår perioden senmedeltid och fram till cirka 1800 som påtagligt händelserik. Artikeln avser att försöka fördjupa kunskapen om odlingslandskapets förändringar under detta skede.

Det får anses klarlagt att många halländska agrarbebyggelser, såväl enskilda gårdar som hela byar, någon gång under den här perioden i stor omfattning överger lägen ett stycke in på inägomarkerna och flyttar ut mot ut-

markerna. Många gånger sker flyttningarna t.o.m. *ut* på själva utmarken. Flyttningarna hänger funktionellt delvis samman med framväxten av stora hägnadslag, d.v.s. de gemensamma inägoområden som präglar så många byar och gårdar under den tid då de äldsta lantmäterikartorna tillkommer (sent 1600-tal och tidigt 1700-tal). Förändringarna i bebyggelsen och den övriga markanvändningen ingår dock i en allmän transformering av ekonomin, där boskapsskötselns relativa betydelse långsiktigt ökar (se vidare nedan).

Övergivna bebyggelselägen ger sig till känna på flera olika sätt i det halländska lantmäterimaterialet; de kan exempelvis spåras genom bonitetsuppgifter och specifika rumsliga arrangemang (teg- och hägnadsstruktur, ägoförhållanden etc.). Ett av de vanligare fenomenen är bebyggelseindikerande marknamn av skilda slag, kanske främst namn innehållande ordet *toft*. Att ordet *toft* har med bebyggelse att göra är ställt utom allt tvivel (jfr Holmberg 1946). Begreppets djupare innebörd är dock omtvistad och dess betydelse för bebyggelsehistoriska analyser kommer att diskuteras vidare nedan.

Målsättningen med kartstudien har främst varit att studera vilken omfattning de bebyggelseindikerande namnen har totalt sett, vilka namnkategorier som är vanligast (t.ex. toftnamn eller någon annan namntyp), vilken geografisk utbredning de har, samt om det framträder några skillnader mellan t.ex. enstaka hemman och byar eller mellan olika bygder. Genom att studera utfallet från ett större område blir det förhoppningsvis också möjligt att diskutera andra orsaker till övergivandet av bebyggelse än de som redan berörts ovan, exempelvis den senmedeltida agrar-

krisens verkningar.

Undersökningen har alltså hittills främst berört lantmäterikartornas beskrivningar. Erfarenhetsmässigt skulle antalet områden där vi kan misstänka övergiven bebyggelse kraftigt öka om kartmaterialet analyserades fullt ut. Det har dock inte genomförts inom ramen för denna oledande undersökning. Studien, vilken den här artikeln är en del av, ingår i ett nyligen startat "pilotprojekt" kring bebyggelsemässiga och landskapliga förändringar under den aktuella perioden. Resultaten kommer i senare skeden att följas upp av fördjupade kartanalyser och fältinsatser på övergivna bebyggelselägen.

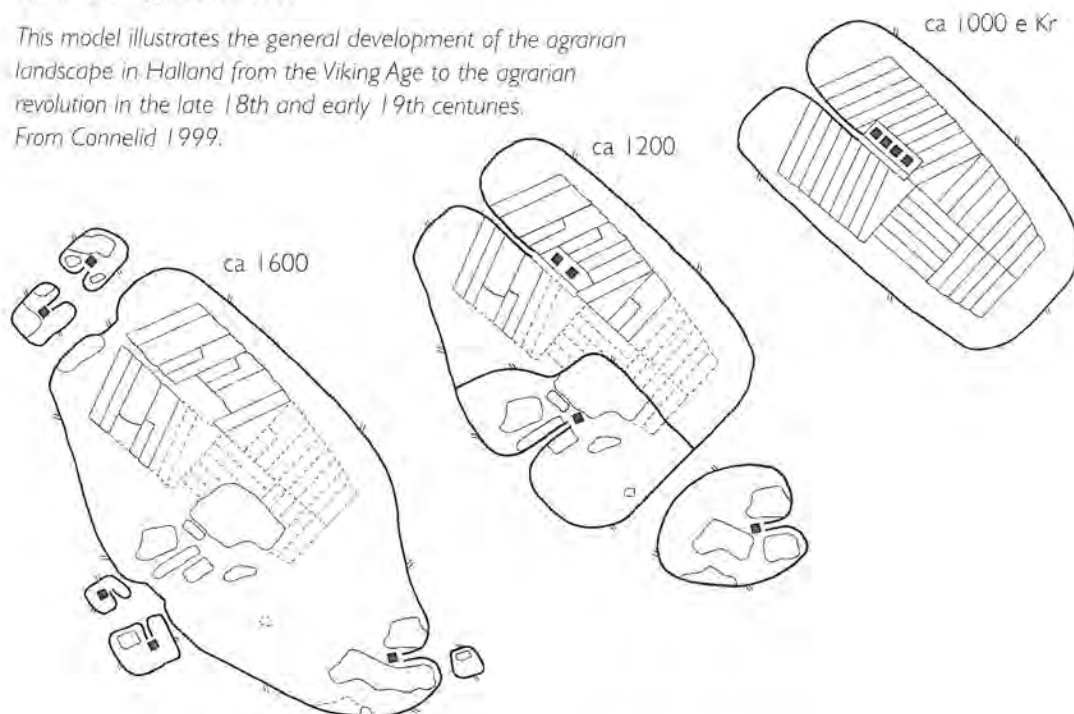
Halländskt odlingslandskap cirka 1000 till 1800 e. Kr. – en modell

För att få en bakgrund till de landskapliga förändringar som kommer att diskuteras nedan, ges här inledningsvis en kort beskrivning av kunskapsläget kring den agrara utvecklingen i landskapet Halland. Odlingslandskapets utveckling från vikingatid och framåt kan sammanfattas i enlighet med figur 1. Modellen beskriver generaliserat de viktigaste faserna i bebyggelsens och odlingsmarkens organisation från vikingatid och fram till den agrara revolutionen under 1800-talet. Den är i första hand relevant för mellan- och slättbygden, d.v.s. de områden som under historisk tid kan sägas konstituera det halländska "bylandskapet". De två första faserna i modellen verkar dock i hög grad vara tillämpliga även på skogsbygden. Modellen ska här kommenteras något.

Figur 1

Schematisk modell för odlingslandskapets utveckling i Halland, från vikingatid och fram till den agrara revolutionen. Hämtad ur Connelid 1999.

This model illustrates the general development of the agrarian landscape in Halland from the Viking Age to the agrarian revolution in the late 18th and early 19th centuries. From Connelid 1999.

VIKINGATIDA OCH TIDIGMEDELTIDA MARKINDELNINGAR

Under vikingatid och tidig medeltid genomförs över stora delar av Halland, liksom i flera av de intilliggande landskapen, en storskalig markplanering (bandparcellering) av i första hand åkermark. För halländskt vidkommande har parcelleringen satts i samband med den på danskt område redan under 1000-talet omnämnda taxeringen i *bol*. Vi får därför tänka oss att markplaneringen avspeglar någon form av tidig jordvärdering. Mot bakgrund av bl.a. den stora geografiska spridningen verkar det rimligt att den ytterst genomdrivits av en centralmakt (jfr Connelid 1999:87ff). Fossila bandparceller är kända från ett stort antal platser i Halland. Några av de största och mest

välbevarade lokalerna finns i skogsbygden, vilket visar att även denna del av landskapet varit befolkad och indragen i den allmänna samhällsutvecklingen under perioden i fråga. Parcellsystemens huvudsakliga användningstid tycks infalla under perioden ca 900-1200 e. Kr.

Mot bakgrund av att bebyggelsestrukturen under vikingatid och tidigmedeltid är dåligt känd i Halland, har bebyggelsen i första fasen i figur 1 givits en koncentrerad form, d.v.s. en *by* i mer strikt bebyggelsegeografisk och arkeologisk mening. Antagandet motiveras av att bandparcellering i allmänhet förefaller ha haft en koncentrerande inverkan på bebyggelsen och att den sannolikt givit upphov till ägblandning ("tegskite"). I Skåne är koncentre-

rad bybebyggelse från den här perioden arkeologiskt belagd på flera platser. Dessutom förekommer i lantmäterimaterialet ofta regelbundna markstycken kallade "tofter" strax in till 1700-talets gårdar, vilka har föreslagits avspegla en tidig geometrisk reglering (se Riddersporre 1995). Bebyggelsenära tofter av det här slaget saknas i stort sett i de halländska kartorna, men som vi ska se i det följande måste detta i första hand bedömas mot bakgrund av den stora rörlighet som karaktäriserat bebyggelseutvecklingen i Halland. Den höga förändringstakten har sannolikt inneburit att den strukturella kontinuiteten mellan vikingatidens och 1700-talets bebyggelse i de flesta fallen brutits.

INÄGO - OCH UTMARKSLANDSKAPET SKAPAS

Fas 2 i modellen illustrerar parcellsystemens upplösning. Denna process kan bl.a. sättas i samband med en arkeologiskt konstaterbar förändring i bebyggelsen under 1200-talet. Ytor som varit bebyggda under vikingatid och tidig medeltid används i de flesta fallen inte under högmedeltid. Omvänt verkar det vara så, att yngre bebyggelse lämningar sällan sträcker sig längre bakåt än 1200-talet (Connellid & Rosén 1997). Den aktuella perioden är mycket händelserik och en mängd faktorer har säkerligen bidragit till landskapliga förändringar. Till de viktigare hör skattesystemets omvandling, frälsets framväxt, en tilltagande handel samt det faktum att perioden generellt var mycket expansiv, med bl.a. ökande befolkningstal. Utvecklingen bör i allmänhet ha medfört en övergång till alltmer specialiserade och intensiva driftsformer; bl.a. är det sannolikt först nu som en övergång till ensädesker på många platser i regionen. Det är i detta

sammanhang vi ska se övergivandet av stora arealer åkermark (streckade ytor i figur 1). Sammanfattningsvis uppkommer under högmedeltid en mer småskalig struktur och det är i detta skede som huvuddragen i det senare välkända inägo- och utmarkslandskapet etableras.

BOSKAPSSKÖTSEL OCH FLYTTNINGAR AV BEBYGGELSE

Den avslutande fasen i figur 1 hänför sig till senmedeltid och tiden fram till det sena 1700-talets och 1800-talets skiftesreformer. Som nämndes inledningsvis, är det denna period som kommer att stå i fokus för resten av den här artikeln. Några av periodens karaktärsdrag har dessutom redan kommenterats ovan och därför ska utvecklingen här endast mycket kort beröras.

Senmedeltiden kännetecknades i stora delar av Skandinavien av en övergång till mer extensiv drift och Halland utgjorde här inte något undantag. I den senmedeltida agrarkrisens spår kom såväl landskapet som ekonomin i sin helhet att i stor utsträckning inriktas på animalieproduktion. För det halländska odlingslandskapet drevs denna utveckling mycket långt och när vi får en första konkret bild av bebyggelse och markanvändning i lantmäterimaterialet, framträder en situation som många gånger fullt ut anpassats efter boskapsskötselns behov. Nyckelroller i denna utveckling intar utmarksbetet och de minskande skogsarealerna, liksom svårigheterna att upprätthålla en godtagbar avkastningsnivå på åkermarken. Rationaliseringar av hägnadsarbeten och betesdrift leder då till att bebyggelsen flyttar från inägornas centrala delar till utmarksnära lägen.

Undersökningsområdet

Undersökningsområdet i kartstudien omfattar Himle härad och dess tretton socknar, sammanlagt innefattande ca 170 äldre jordregisterenheter (se OHL). Häradet utgör ett representativt tvärsnitt över landskapet Halland, då det berör både kust-, mellan- och skogsbygd (fig. 2). Med utgångspunkt i skogens utbredning i 1700-talets landskap, kan en indelning i de från skånskt område använda termerna slätt-, ris- och skogsbygd göras (se Frisk & Larsson 1999:43, fig. 21). Socknarna Träslöv, Gödestad, Hunnestad och Spannarp kan då betraktas som slättbygd eftersom de i praktiken helt saknade sammanhängande skogsbestånd. Östra delarna av Grimeton, Rolfstorp och Skällinge socknar liksom hela Nösslinge socken, kan karaktäriseras som skogsbygd. Resterande socknar bar risbygdens prägel under 1700-talet; här fanns skog endast i ängsmarken medan utmarkerna var trädlösa risghedar.

Slättbygdssocknarna utgör de arealmässigt minsta men präglas å andra sidan uteslutande av mycket stora byar; här saknas de enstaka hemmanen nästan fullständigt. Den största byn är Spannarp som räknar in hela 24 hemman i den första svenska jordeboken från 1646, en siffra som f.ö. gör byn till en av de absolut största bebyggelseenheter i hela Halland vid denna tidpunkt. Bland övriga stora byar kan nämnas Träslöv kyrkby med 16 hemman och Klastorp i samma socken med 17. Även i risbygdssocknarna finns flera stora bebyggelseenheter, såsom Grimeton kyrkby med 17 hemman och Trönninge i Lindberg med 15 jordeboksgårdar. I de rena skogsbygdssområdena dominerar de enstaka hemmanen stort.

Några av socknarna i Himle härad är påtagligt små. Stamnared utgörs t.ex. bara av en enda by (16 hemman i jordeboken 1646) och i Hunnestad finns blott två byar. Stamnared, belägen i övergången till skogsbygden, är intressant på flera sätt, inte minst genom sitt magnifika läge uppe på en mycket markant drumlik bildning.

Metoder

Vid kartgenomgången användes i första hand storskifteskartornas beskrivningar, men då dessa saknade namnuppgifter eller redovisningen var inkonsekvent, kontrollerades laga skifteshandlingarna. När storskiftesakter inte fanns användes yngre skifteskartor. I förekommande fall studerades även namnen på äldre geometriska avmätningar, dock med kompletterande genomgång av yngre skifteskartor. Endast några få enheter saknade helt användbara kartor.

Samtliga bebyggelseindikerande namn antecknades och deras belägenhet kontrollerades därefter i kartbilderna. I de fall större sammanhängande namnområden påträffades, excerperades ett utsnitt i kartan och de berörda ägorna ritades in. För alla namn noterades avståndet till närmaste existerande bebyggelse i kartorna. För den fortsatta framställningen är det i första hand indikationer på bebyggelse som uppträder åtskild från 1700- och 1800-talens tomter som är av huvudintresse (jfr tabellen på sidan 108).

En fullständig genomgång har skett av samtliga inägområden. Däremot har separata kartor med beskrivningar över utmarkerna bara kontrollerats sporadiskt.

Figur 2

Landskapet Halland med undersökningsområdet – Himle härad – markerat. Underlagskarta hämtad ur Ståhl 1980.

The province of Halland in Western Sweden, marking the investigation area in the hundred of Himle (Himle härad). Map from Ståhl 1980.

Flera av de misstänkta bebyggelseområdena har snabbesiktats i fält under sommaren och hösten 2000. Någon systematisk prospektering har emellertid inte skett, utan avsikten har främst varit att studera naturgeografiska förhållanden och terränglägen.

Socken	Bygård	Karta år	Toft-namn	Övriga bebyggelse-indikerande namn
Grimeton	Grimeton	SS 1786	Toftaker, Toftäng, Eriks Tofta	Gårdsängen, Stora och Lilla Gårdsåkra, Gårdsåkersäckran, Kongsberg, Kongsbergsåkrarne
Grimeton	Tjärby	SS 1782-88	Toften, Lille Toften	
Gödestad	Gödestad	SS 1792-95	Toftare åker (äng), Negatoften, Senatoften	Ogårds löcka
Gödestad	Ljungstorp	SS 1803-09	Tofta, Toftareakern	
Hunnestad	Blåstorp	SS 1776-77	Hustoften	Gårdsåker, Gårdakärr
Lindberg	Berg	SS 1813-18	Toftaåker, Lilla och Stora Toften	
Lindberg	Gunnestorp	SS 1789	Pihltofta	Gårdskullen, Gårdskulleäng
Lindberg	Mossarp	SS 1813-18	Gråtoft	Husaplatsen
Lindberg	Trönninge	ES 1803-09	Stenloften, Jonstofta (Joastofta?)	Bjberg(såker), Bjbergspjöning
Nösslinge	Borrås	LS 1872	Toften	
Nösslinge	Harsås	LS 1832	Toftåker(mad)	Gålmaden, Gålakärr
Nösslinge	Hulta	SS 1809	Toftängen	
Nösslinge	Mölnarp	LS 1864-65		Gamla torpgårdsplanen, Gammal hustomplan
Nösslinge	Nösslinge	SS 1790-94		Wanghuset, Wanghus tänge
Nösslinge	Skallefall	SS 1790-94 LS 1886	Toftäng	Tingstensberg, Tingstens-mossen, Gastaberg, Gårdstaberg
Nösslinge	Skammerhult	Deln. 1826	Toftekärr	
Nösslinge	Vik	LS 1866-67		Hallagårdsåker
Rolfstorp	Haxered	LS 1876		Gårdskullen, Stuguberget
Rolfstorp	Mute	SS 1819-20	Trelletoften (Trilletoften?)	Husåker, Gålaråker, Toftare åker, Bringsta åker
Rolfstorp	Rolfstorp	SS 1794-95	Abetofi, Kyrkotofi	
Rolfstorp	Ryen	SS 1812	Toftängen	
Rolfstorp	Skärte	LS 1860-61	Toften	
Rolfstorp	Stenstorp	SS 1801	Tofterna, Toftelyckan, Toften	
Rolfstorp	Akulla	SS 1808	Öde Toften	Gårdareåker, Gårdarekullen
Skällinge	Pukared	LS 1843		Bokullen
Skällinge	Ragnarp, Brostorp och Torgestorp	LS 1860-62	Lilla och Stora Toftarås	Ogårdsmossen, Glimminge-gården
Skällinge	Älmas	LS 1840	Toftåker	
Spannarp	Spannarp	SS 1807	Järntofta, Björketoft, Toftaråker (-äng), Hallstofta, Toftalyckorna	Funnestorps åker (äng), Rings-torps åker (äng), Ringstorps-kullen, Gamlagårdsåker
Torpa	Kärna	Gavn 1731	Toftan	
Torpa	Torpa	LS 1846-47	Toftakulsåker, Toftåker, Toftäng	
Tråslöv	Klastorp	SS 1803-09 LS 1851-54	Gamletoft(er), Gamletoftsäckra, Kroktoft, Rörtoft	Husåkra, Husplöjningen,
Tråslöv	Tråslöv	LS 1839-43	Ammeltofta (Amundtoft), Mårtens tofta, Toftareåker	Tinggårdsäckran
Tråslöv	Vare	ES 1818-20	Toftåker, Toften, Toftbacken	
Tvååker	Järnmölle	LS 1831-32	Tofterna, Toftängen	
Tvååker	Kärngårde	ES 1826-27		Gårdsängen
Tvååker	Ledsgård	ES 1826-27		Huslyckan
Tvååker	Munkagård	LS 1844		Gårdstaden
Tvååker	Sik	SS 1803 ES 1826-27	Toftäng	Huslöckan
Tvååker	Tagebol	ES 1826-27	Tofterna	
Tvååker	Tvååker	SS 1811-13	Stora och Lilla Lalatofi	
Tvååker	Lilla Vråen	ES 1826-27	Tofterna	
Tvååker	Stora Vråen	ES 1826-27	Toften	
Tvååker	Ågard	ES 1826-27	Tofterna	Husåkern
Tvååker	Ås	SS 1819	Toften, Toftalöckan	Gårdsåkrarne
Valinge	Grunnarp	SS 1803-09 LS 1836	(Stora och Lilla) Toftåker, Totläng	
Valinge	Lundby och Kråkarp	SS 1803-09 LS 1852-53	Botoften, Pilatofia	Husberg(såker)
Valinge	Olovstorp och Salm	SS 1782-83		Gårdsåker, Gårdsängen
Valinge	Rygg och Bönarp	Gavn 1725 LS 1860-68	Toften, Toftiekullen, Kroktoften	
Valinge	Valinge	LS 1854	Tofterna, Toftåker, Toftesängen, Toftäng	Gamle toften, Lilla och Stora Bodare (Boare) åker

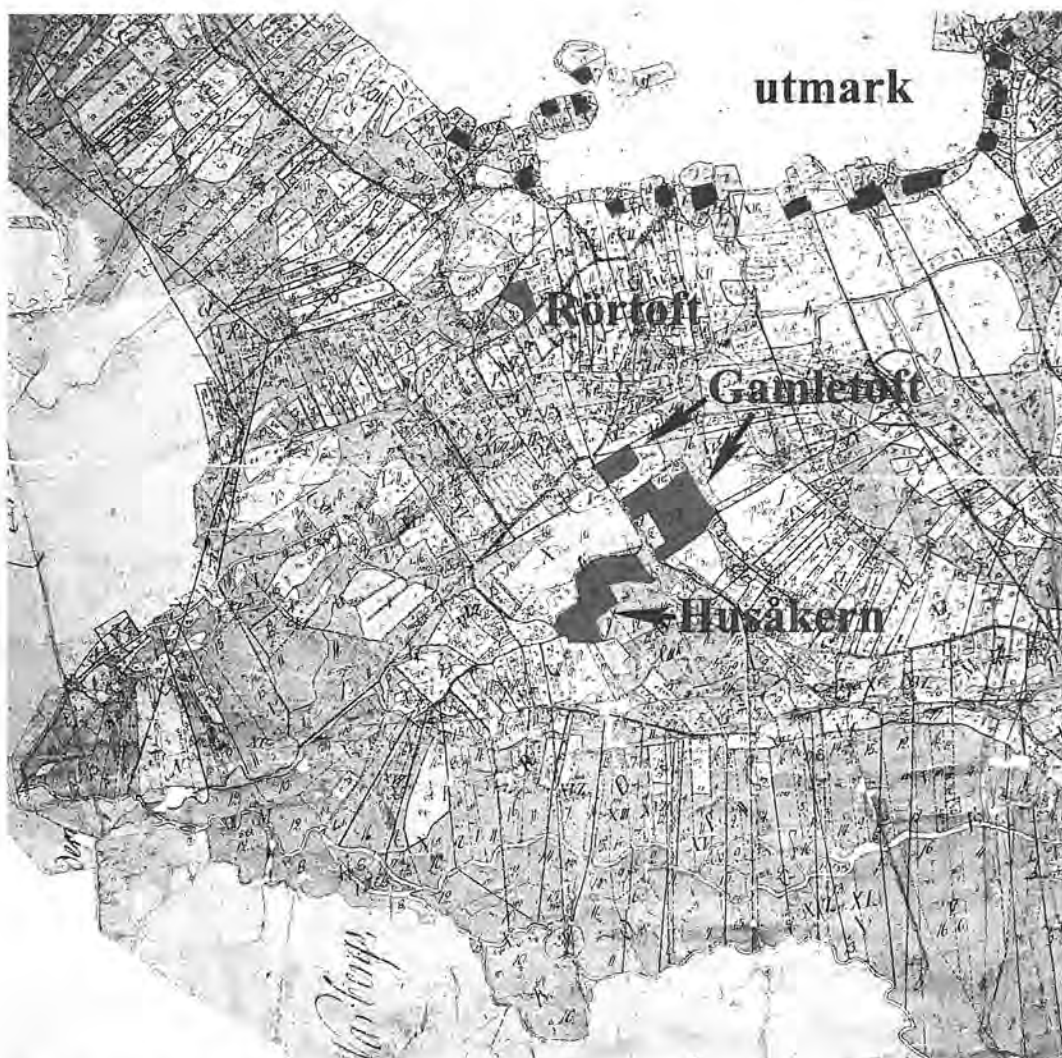
Undersökningens resultat – några exempel samt generella drag

Resultatet av kartstudien har sammanställts översiktligt i vidstående tabell. Där redovisas bara de bebyggelseindikerande marknamn som hänför sig till ytor som ligger *rumsligt åtskilda* från 1700- och 1800-talens bebyggelse. Namn av typen *toftåker* på ägor i direkt anslutning till kartmaterialets gårdslägen har således inte medtagits. Det bör dock poängteras att ett stort antal sådana namn föreligger i materialet. Avsikten med att – så här inledningsvis – sortera bort dem, är att få ett bättre grepp om de fall där ett totalt övergivande av bebyggelseläget kan misstänkas – till skillnad från kortare flyttningar av hus inom samma "tomtområde".

Stora sammanhängande markområden med toft-namn förekommer exempelvis i Klastorp i Träslöv socken, vid Lundby/Kråkarp och Olovstorp/Säm i Valinge socken, i Skärte och Stenstorp i Rolfstorp socken samt i Tvååker och Torpa byar. I flera byar anges endast en eller ett par ägor med toft-namn. Mot bakgrund av att namngivningen i kartorna inte förefaller helt konsekvent för de större områdena, så kan man misstänka att de enstaka namnen många gånger indikerar tidigare större ytor. På flera platser är det med utgångspunkt i bebyggelsens placering under 1700-talet sannolikt att flyttningar skett, men namnen ger inga antydningar om i vilka områden de tidigare lägena ska sökas. I dessa fall skulle emellertid en fördjupad analys av t.ex. bonitet och ägoförhållanden sannolikt kunna ge viktig information. I det följande ska några exempel ur tabellen ovan presenteras närmare och diskuteras.

Bebyggelsen i Klastorp (Träslöv socken) och de intilliggande byarna i Gödestad och Valinge socknar i öster och nordost, låg före laga skiftet grupperad i en hästskoformad båge runt en gemensamt utnyttjad utmark. Bebyggelsens och markanvändningens organisation kan här sägas vara typisk för halländska förhållanden under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Flera av byarna har en långt driven hägnadssamverkan. Bebyggelsens koppling till utmarken är mycket tydlig. Närmast innanför ligger åkermarken och längst in, i de lägsta terrängavsnitten, vidsträckt slättermarker. Ett stort antal toft-namn på storskifteskartan, liksom f.ö. även andra bebyggelsenamn, tyder på att delar av bebyggelsen i dessa byar tidigare har legat längre in på inägomarkerna, dels närmare större sammanhängande åkerpartier, dels närmare de stora slätterytorna längs bl.a. Himleån.

På storskifteskartan över Klastorp i Träslöv socken benämns flera åker- och ängstegar *Gamletoft* (fig. 3). På laga skifteskartan har markområdet med samma namn en längre utsträckning mot nordost. Området är beläget c:a en halv kilometer söder om det tidiga 1800-talens bebyggelse. Såväl i början av 1800-talet som idag, sammanstrålar två vägsträckningar i området. Den högre liggande västra delen av *Gamletofts*-området och avsnittet strax väster därom, framstår som mycket lämpligt från bebyggelsesynpunkt. Omedelbart sydväst om *Gamletofts*-ytorna finns på storskifteskartan flera tegar med namnet *Husåker* (även *Husplöjningen*), vilket ytterligare stärker misstanken om att området tidigare hyst bebyggelse och att denna kan ha varit omfattande. Det är f.ö. värt att notera att laga skifteskartan använder pluralformen – *Gamletofter* – av nam-

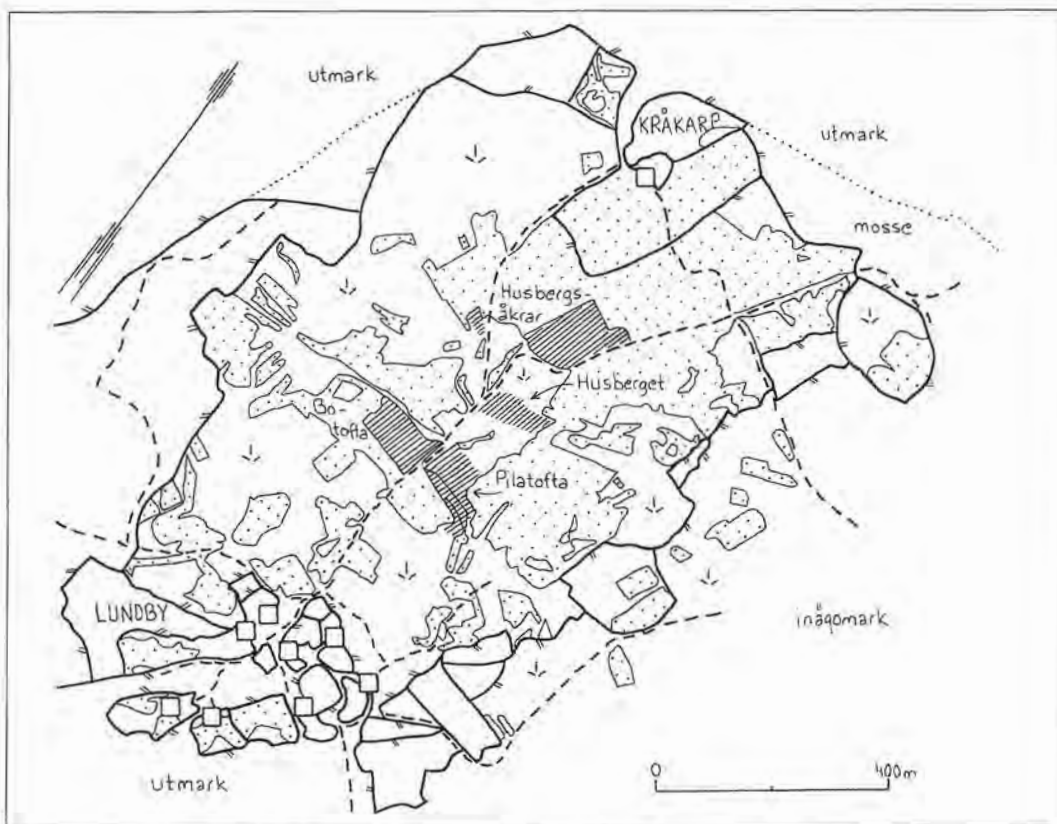

Figur 3 Utsnitt ur storskifteskartan över Klastorps by i Träslöv socken från åren 1803-09. Mörka markeringar närmast utmarken avser 1800-talets gårdslägen.

Section of the cadastral map from Klastorp in the parish of Träslöv, dated 1803-9. The shaded dots close to the outland show the location of the farmsteads during the 19th century.

net på den förstnämnda ytan. Områdets lämplighet för bebyggelse kan också sägas avspelas i det faktum att ett flertal gårdar lokaliserades hit i samband med laga skiftet på 1850-talet. Ytterligare ett par toft-namn – *Rörtoft* och *Kroktoft* – finns i Klastorp, i båda fallen närmare 1800-talsbebyggelsen, men i klart åtskilda lägen.

En liknande situation som den i Klastorp föreligger vid Lundby och Kråkarp i Valinge socken. Dessa enheter ligger ca tre kilometer nordost om Klastorp och karterades vid samma storskiftesförrättning. Lundby i sydväst består vid skiftet av sex hemman, medan Kråkarp i nordost utgör ett enstaka kameralt hemman. På ett höjdparti längs vägen mellan en-

Figur 4

Utsnitt ur storskifteskartan över Lundby och Kråkarp i Valinge socken från åren 1803-09. Skrafferingar avser områden med bebyggelseindikerande namn. Prickade ytor utgör åkermark vid karteringstillfället.

Section of the cadastral map from Lundby and Kråkarp in the parish of Valinge, dated 1803-9. Shaded areas contain field-names indicating abandoned settlement sites. Dotted areas show the arable at the time when the map was produced.

heterna finns två större områden med bebyggelseklingande marknamn (fig. 4). Ca 400-500 meter nordost om Lundby anges sammanlagt ett tiotal tegar med namnen *Botofta* resp. *Pilatofta*. Närheten till Lundby innebär att vi här hypotetiskt får tänka oss ett tidigare läge för åtminstone delar av byn. Närmare Kråkarp finns flera tegar med namnet *Husbergsåker*. *Husberget* syftar på området i väggorsningen. Det kan här röra sig om ett äldre gårdsläge för Kråkarp, som ju ännu vid storskiftet endast

utgör ett enstaka hemman med enskilt läge.

De misstänkta äldre bebyggelseytorna vid Lundby och Kråkarp ligger i "typiska" lägen, ett stycke in på inägorna och närmare stora sammanhängande åkerblock. Bebyggelsens läge vid storskiftet ger för båda enheterna ett klart intryck av att vara sekundärt tillkommet, som ett resultat av flyttningar ut mot utmarksgränsen. Ett par av gårdarna i Lundby har f.ö. lokaliserats till lägen på själva utmarken.

Kopplingen mellan *Husbergsåkrarna* och enstaka hemmanet Kråkarp är intressant, liksom det faktum att *Husbergsåkrarna* och toftområdet uppträder rumsligt åtskilda. Situationen tyder således på att Lundby och Kråkarp även i ett tidigare skede haft olika lägen. En tolkning som ligger nära till hands är att Kråkarp har ett ursprung som en huvudgård av något slag, eller i varje fall som en enhet som varit betydligt större än gårdarna i Lundby. Förleden *Hus-* i *Husberget* skulle därmed ytterst kunna härledas till att bebyggelsen här varit utmärkande, kanske ståndsmässig ("Huset"). Topografin i området lämpar sig ytterligt väl för en huvudgårdsbebyggelse som velat tydliggöra och framhäva sin position med ett dominant terrängläge – *Husberget* utgör ett mycket markerat inslag i områdets topografi. Redan förekomsten av ett enstaka hem-

man i avskilt läge, i den i övrigt fullständigt bydominerade omgivningen, talar för att Kråkarp kan ha ett förflutet som huvudgård.

En liknande namnkonstellation (ett större toft-område intill "Husåkrar") framträdde ju också t.ex. i Klastorp (fig. 3). Det intressanta i dessa fall är att namnen innehållande *hus*, såväl begreppsligt som rumsligt, särskiljs från toft-ytorna. I Klastorp är det emellertid inte lika enkelt att på kamerala och/eller rumsliga grunder koppla samman *hus*-åkrarna med någon specifik enhet under 1800-talet.

Vid Grunnarp strax söder om Lundby finns några tegar med toft-namn – *Toftåker* resp. *Toftäng*, belägna 500-600 meter nordost om 1800-talets byläge (fig. 5). Toft-tegarna återfinns här i direkt anslutning till ett högre liggande parti. En besiktning och provsondering med geologkäpp i området under

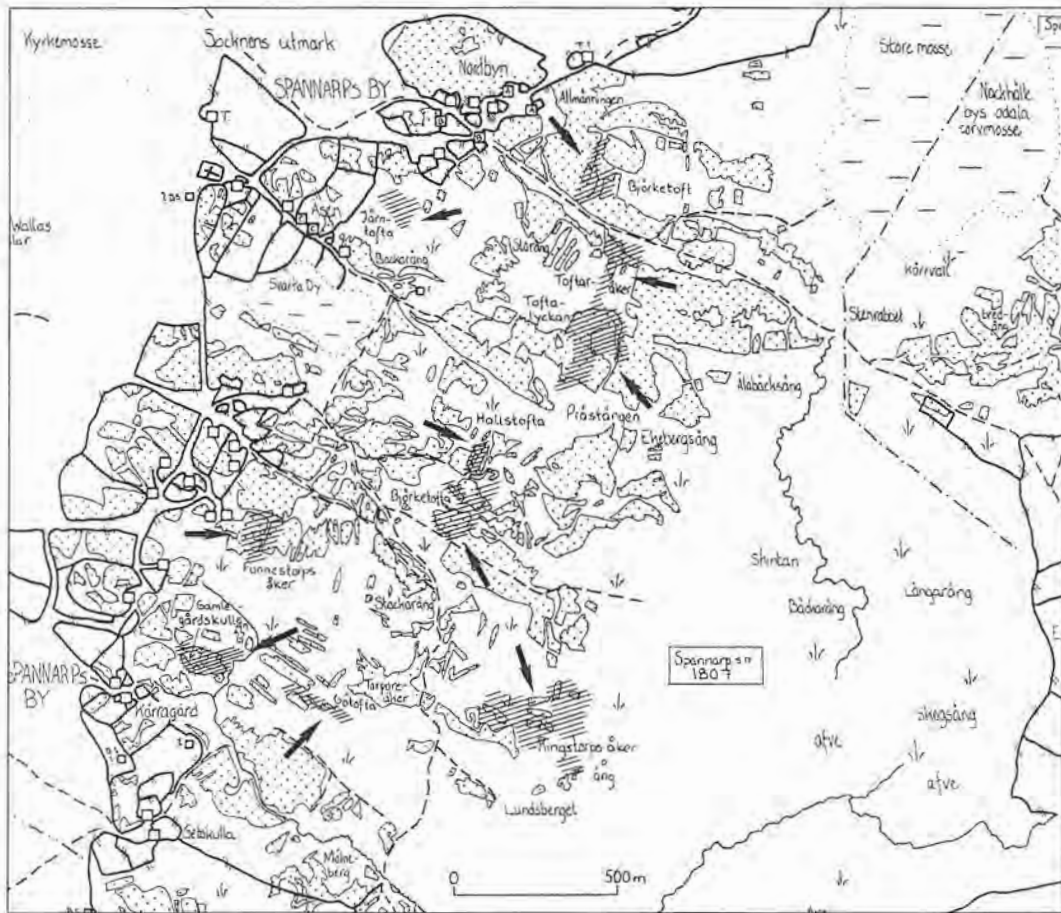

Figur 5

Område med *toft*-namn vid Grunnarp i Valinge socken. Misstänkta bebyggelse lämningar påträffades på höjdpartiet i bildens centrala del vid ett besök i mars 2000. Foto: Pär Connelid.

Area with several field-names containing the element -toft. Remains of a deserted settlement were revealed on the hill in the central part of the photo during a short visit in the spring of 2000.

Photo: Pär Connelid.

Figur 6

Spannarps by vid storskiftet 1807. På det historiska kartöverlägget har samtliga ytor med bebyggelseindikerande namn här markerats. Bearbetning: Pär Connelid.

The village of Spannarp, on a cadastral map dated 1807. This historical overlay map shows all the areas with field-names indicating deserted settlement sites in the village. Map adapted by Pär Connelid.

våren 2000, gav flera (vaga) indikationer i form av träkolsbitar och mörkfärgad jord. På ett ställe, närmast toft-tegarna, framkom relativt mycket träkol och några större bitar bränd lera. Här fanns också en tydlig terrasserings som kan tänkas ha hyst en byggnad. Även i fallet Grunnarp rör det sig om en plats en bra bit in på inägorna och där 1800-talsbebyggelsen intar ett utmarksnära läge.

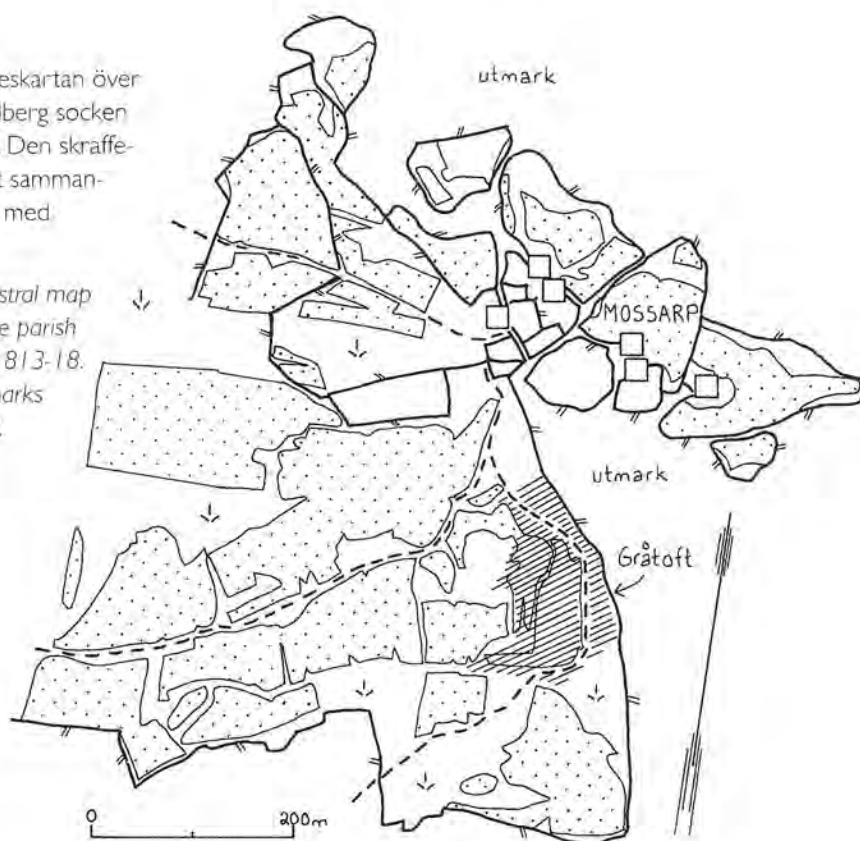
Den by i undersökningsområdet som upp-

visar det i särklass största antalet bebyggelseindikerande marknamn är Spannarp (fig. 6). Inte mindre än ett tiotal större eller mindre områden, såväl åker som äng, karakteriseras av dylika namn. Som framgår av fig. 6 uppträder Spannarps-bebyggelsen vid tiden för storskiftet 1807 i ett bälte längs utmarken i väster. Några av gårdarna återfinns i lyckor ute på utmarken; t.o.m. kyrkan är belägen på utmark!

Figur 7

Utsnitt ur storskifteskartan över Mossarps by i Lindberg socken från åren 1813-18. Den skrafferade ytan avser ett sammanhängande område med namnet Gråtöft.

Section of the cadastral map from Mossarp in the parish of Lindberg, dated 1813-18. The shaded area marks fields called Gråtöft.

De största koncentrationerna med bebyggelsenamn ligger en bra bit in på inägorna, 600-700 meter från 1800-talslägena. De flesta av dessa har toft-namn; det är bara *Ringstorps åker* och *äng* längst i sydost som inte hör till den kategorin. För de här områdena anas nästan ett mönster. De ligger nästan likt 1800-talsbebyggelsen i ett bälte i denna zon, intill större åkerblock och relativt nära stora sammanhängande slätterytor ned mot Tvååkersån i sydost. Något närmare den sentida bebyggelsen finns ytterligare några toft-ytor, bl.a. det fantasieggande *Järntoft* i norr. I denna zon finns även ett flertal tegar med namnet *Funnestorps åker* och, strax söder därom, *Gamlegårds åker*.

En tolkning av förhållandena i Spannarp torde bli att åtskilliga av gårdarna som återfinns längs utmarken i början av 1800-talet, tidigare intagit lägen längre in på inägorna. Av det stora antalet bebyggelseklingande marknamn att döma har bebyggelsen även i detta äldre skede varit utspridd. Spridda toft-områden förekommer som redan påtalats i flera byar, men i regel finns endast ett stort område och ett eller två mycket små. Vi ska dock här komma ihåg att Spannarp med sina 24 hemman är en av Hallands absolut största byar. Det som komplicerar bilden i Spannarp mest är kanske i första hand den relativt rikliga förekomsten av andra bebyggelsenamn än de på toft, såsom exempelvis *Ringstorps åker* och *äng*

i sydost. Det är dock svårt att i nuläget avgöra i vilka sammanhang dessa namn ingått.

De ovan beskrivna områdena dominerar alltså av relativt *stora* koncentrationer av marknamn, företrädesvis innehållande elementet *toft*. De kan alla på mer eller mindre sannolika grunder antas avspegla processer som hänger samman med den agrara ekonomins och markanvändningens förändringar under senmedeltid och århundradena närmast därefter, d.v.s. den avslutande fasen i modellen i fig. 1.

På en del platser kan toft-namn i närheten av den sentida bebyggelsen tolkas som att förhållandevis korta förflyttningar ägt rum, exempelvis som i fallet Mossarp i Lindbergs socken (fig. 7). Ett relativt stort område med namnet *Gråtoft* ligger här endast 150-200 meter söder om det tidiga 1800-talets bebyggelse. Att det sannolikt rör sig om en flyttning i detta fall, visas av att 1800-talsbebyggelsen i sin helhet återfinns i en lycka på utmarken. En liknande situation kan sägas föreligga vid Mute i Rolfstorp socken.

Vid Mute finns, förutom ett toft-område ganska nära 1800-talsbebyggelsen, ett stort antal bebyggelseklingande marknamn koncentrerade till ett område 300-500 meter nordost om det sentida byläget. Längst i nordost finns några tegar med namnet *Husåcker*. I södra delen finns tegar med namn som *Gålaråcker* (*Gålar=gård?*), *Qwarnstensäckern* och *Bringsta åcker*. Av namnen att döma kan det knappast sägas råda något tvivel om att området tidigare hyst bebyggelse. Om denna varit en del av den allmänna omflyttningen av bebyggelse till utmarksnära lägen, får vi här leta efter andra orsaker eftersom området redan låg nära utmarken.

Även i skogsbygden förekommer indikationer på att liknande flyttningar som de i mellan- och slättbygden ägt rum. Ett typiskt exempel kan hämtas från Nösslinge socken. På laga skifteskartan över hemmanet Skallefall redovisas flera ägor med benämningen *Toftäng* resp. *Under toftäng*. Dessutom förekommer här ett par andra intresseväckande namn, nämligen *Tingstensberg*, *Ringsberg* och (det ännu existerande) *Gastaberg*. Det senare namnet – *Gastaberg* – återfinns även på en äldre storskifteskarta över området, då i form av *Gårdsta Berg*. I Stenstorp i Rolfstorp socken återkommer samma toft-namn i en serie av kartor. En ägoavmätning från 1693 visar ett större område inom byns åkermark kallat *Tofta*. Samma område benämns på storskifteskartan från 1801 *Tofterna*. På laga skifteskartan från 1827-30 är området uppdelat på ägorna *Toftalycka*, *Tofter* samt *Toftalyckan*.

På några ställen förekommer namn som, åtminstone vid en första betraktelse, ser ut att kunna hänga samman med ren ödeläggelse, alltså inte bebyggelseförflyttningar av det slag som hittills mest diskuterats. Ett sådant exempel kan vi hämta från Haxered i Rolfstorp socken. På utmarken ca 300 meter norr om 1800-talsbebyggelsen, finns på laga skiftesakten en höjd som kallas *Lilla Stuguberget*. Lika långt västerut på inägomarken finns en yta som benämns *Gårdskullen*. Ett illustrativt exempel på nedläggelse av bebyggelse hittar man även i Åkulla i Rolfstorp socken, där namnet *Öde Toften* uppträder på en storskifteskarta (fig. 8). Namnet i fråga gäller ett mindre markstycke på kartan, vars storlek motsvarar en normalstor gårdstomt, belägen ett par hundra meter söder om 1808 års gårdsläge. Marken invid benämns "*äng under Öde Toften*". Miss-

tanken om att det i södra delen av inägomarken tidigare funnits en gård, stärks även av att det i området finns flera ganska stora men friliggande åkertegar, vilka uppträder långt ifrån 1800-talets gårdsläge.

Sammanfattande diskussion kring undersökningsresultaten

Exemplifierandet av misstänkta övergivna bebyggelselägen kan med utgångspunkt i tabellen ovan göras lång. Områdena som beskrivits här utgör endast ett stickprovsmässigt urval. Bearbetningen av materialet har, som redan påpekats, ännu bara påbörjats och de slutsatser som presenterats är preliminära. Här

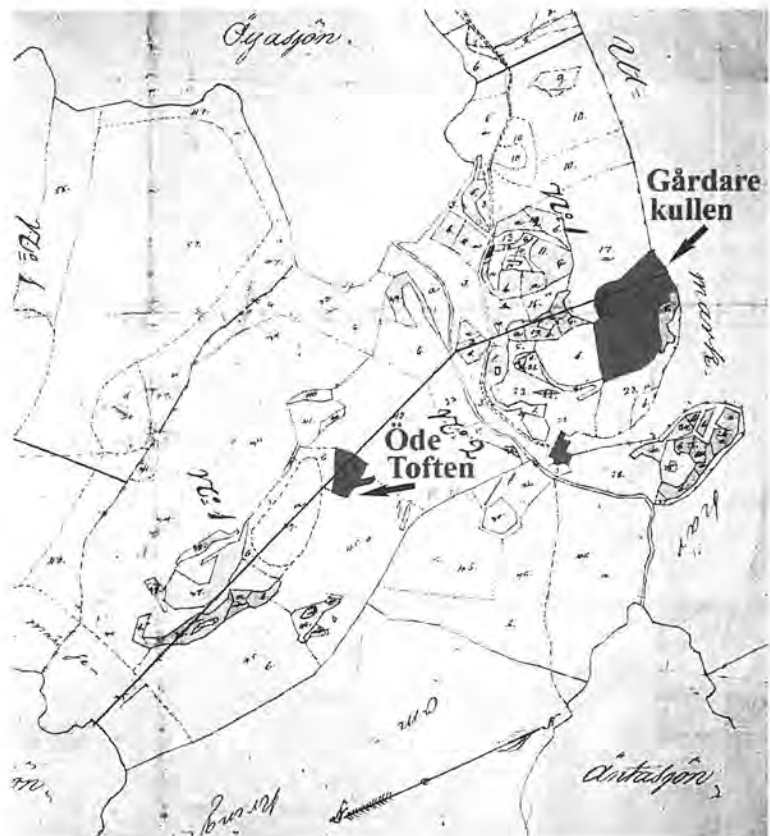
nedan ska emellertid några aspekter på resultaten från kartstudien diskuteras vidare.

Marknamn som kan misstänkas avspegla tidigare bebyggelselägen påträffades för ungefär en tredjedel av det totala antalet kontrollerade jordregisterenheter. Detta får anses vara en överraskande hög siffra och visar onekligen på kartmaterialets stora potential i sammanhanget. Avsaknad av dylika indikationer är vanligast bland de enstaka hemmanen, vilka nästan uteslutande hör till skogsbygden. Bland byarna finns i allmänhet oftast *minst* ett markområde med bebyggelseindikerande marknamn. I de större byarna förekommer ofta flera rumsligt åtskilda områden. Det är dock inte osannolikt att de mer utspridda ägorna med intressanta marknamn, kan vara rester av

Figur 8

Utsnitt ur storskifteskartan över Åkulla i Rolfstorp socken från 1808. Den markerade ytan mellan Öde Toften och Gårdare kullen avser 1800-talets gårdstomt.

Section of the cadastral map from Åkulla in the parish of Rolfstorp, dated 1808. The marked area between Öde Toften and Gårdare kullen shows the location of the single farmstead at the time.

tidigare större sammanhängande områden. I många fall utmärker sig sådana "storytor", vilka då nästan uteslutande utgörs av ägor med toft-namn. Samtliga bebyggelseindikerande marknamn förefaller vara lika vanliga i åker- som i ängsmark. Betydligt mer sällan uppträder de på utmark.

Samtliga socknar i Himle, med undantag av Stamnared, innehåller bebyggelseindikerande namn. Att dylika namn inte påträffats i Stamnared, kan sannolikt förklaras av att socknen endast utgörs av en enda by.

TOFT-NAMNEN

Som framgår av tabellen ovan, är toft-namnen i majoritet. Ordet *toft* förekommer i flera fall som både för- och efterled. Ofta är det fråga om enkla sammansättningar av typen *Pilatofsta*, *Kroktoft* eller *Toftåker*. Ibland kan dock flera led i namnen indikera övergiven bebyggelse, exempelvis *Hustoft*, *Gamletoft*, *Ödetoft* och *Botofta*. Toft-namnen gäller ofta de största sammanhängande områdena med bebyggelseindikerande namn, men de förekommer också bland enskilda åker- och/eller ängstegar. Det är dock problematiskt att avgöra hur stort ett toft-område ursprungligen varit, eftersom singularformen *Toften* endast kan beläggas på ett fåtal platser. Betydligt vanligare är *Toftåker*, *Toftäng* etc. *Toftåker* kan ju rimligen syfta antingen på "åker som ligger på toften" eller "åker in till toften". Toft-namnen diskuteras vidare nedan.

ÖVRIGA BEBYGGELSEINDIKERANDE MARKNAMN

Bland de återkommande bebyggelseindikationerna i Himle kan nämnas marknamn innehållande orden *by*, *hus*, *gård*, *tomt*, *stuga*,

lada, *kvarn*, *smedja*, *källare* och *bastu* – samtliga i flera olika varianter. Av dessa namntyper är det främst de tre första – *by*, *hus* och *gård* – som från ortnamnshistoriskt håll anses besitta ett stort värde ur bebyggelsehistorisk synvinkel. Ett av de mer spännande by-namnen uppträder i Lindberg socken, där en lägre höjd i södra delen av Trönninge bys inägomark benämns *Byberget*. Intill ligger flera regar som kallas *Bybergsåkrar*. Namnet, i kombination med det topografiskt lämpliga läget, indikerar att delar av (eller hela?) byn tidigare legat här. Särskilt intressanta är marknamnen på *by*, *hus* och *gård* då de uppträder i samband med någon form av efterledet *-stad*. Dylika namn förefaller regelmässigt vara ödesmålsnamn, betecknande platser för tidigt försvunnen bebyggelse (se Vikstrand 1998:202). Marknamn med ortnamnsliknande element finns också, exempelvis *Funnestorps*, *Ringstorps* och *Gamlegårds åker*, *Glimmingegärdet* etc.

Marknamn på *-stad* är inte så vanliga i Himle härad av kartmaterialet att döma. I Tvååker socken finns dock namnet *Gårdsstaden* på en laga skifteskarta över Munkagårds ägor. Betydelsen av just detta *Gårdsstaden* kan hypotetiskt kopplas till försvunnen bebyggelse, rillhörande det cisterciensiska klostergoods som etablerades i Tvååker-området vid 1100-talets slut. Alldeles utanför häradsgården dyker det upp ytterligare exempel. I Sibbarp socken förekommer flera marknamn på *Gårdsstaden* och *Husstaden*, bl.a i det område där omfattande lämningar efter tidigmedeltida järnproduktion har påträffats, vilket kan tänkas avspegla bebyggelseförändringar som skett i samband med järnhanteringens uppgång, blomstring och fall (se vidare Mascher & Connelid, manuskript 2000). Som exempel på ett intressant namn

innehållande både ordet *by* och *stad*, kan marknamnet *Bystan* (eller *Bystaden*) på Klosterfjordens södra strand utanför Åskloster nämnas. I detta fall kan namnet direkt kopplas till köpstaden och hamnen Aranäs, vilken enligt traditionen brändes av norrmännen år 1256 (Sandklef 1954:255, 648-649).

De marknamn med *lada*, *stuga*, *bastu*, *smedja*, *kvarn*, *källare*, *kålgård* och *trädgård* som ofta uppträder i kartmaterialet från Himle härad, ligger regelmässigt nära bebyggelse som existerar vid karteringstillfället – även om den äga som avses inte hyser någon byggnad. Detsamma gäller namn på *tomt*, alltså den svenska motsvarigheten till det danska *toft*. Med stor sannolikhet representerar dessa namntyper en mer sentida nedläggning av bebyggelseplatser, vilken i de flesta fall torde ha skett under 1700-talet eller senare.

ORSAKSSAMMANHANGEN

Skillnaden mellan toft-namn och andra namntyper kan avspegla olikartade kronologiska och/eller sociala orsaker bakom övergivandet. Utan en djupare retrogressiv analys av lantmäterikartorna är det dock svårt att närma sig dessa problem.

En stor del av de övergivna bebyggelseområdena låter sig emellertid tolkas som ett resultat av de generella strukturella förändringarna i det halländska landskapet från senmedeltid och framåt. Både de bebyggelseindikerande namnens lokalisering i sig och karaktären på den existerande bebyggelsen under 1700- och tidigt 1800-tal, visar att så torde vara fallet. Att en omfattande bebyggelseomflyttning verkligen ägt rum under århundradena närmast före lantmäterikartornas tillkomst, framgår bl.a. av den tydliga rumsliga

kopplingen mellan utmark och den senare bebyggelsen. Vidare kännetecknas ofta åkermarken närmast bebyggelsen överlag av en låg bonitet. I flera fall benämns dessutom den bebyggelsenära åkermarken för "*lyckan*" etc. Ibland saknas åkrar helt. Hypotetiskt kan vi därför anta att det i första hand är de större sammanhängande områdena, vanligen präglade av toft-namn, som ska sättas i samband med dessa processer.

Däremot är det naturligtvis inte så, att *samtliga* bebyggelseindikerande marknamn i kartmaterialet ska hänföras till denna period. Bebyggelseflyttningar, korta såväl som långa, har givetvis skett genom hela historien. Flyttning av bebyggelse kan dessutom i flera fall ha varit en långt utdragen process, där flera flyttomgångar ägt rum. Exempelvis kan den tilltagande hemmansklyvningen, som sannolikt börjat redan under 1500-talet, ha lett till en trångboddhet som nödvändiggjort flyttningar. Övergivandet av inägonära bebyggelselägen skulle i vissa fall även kunna sättas i samband med omstruktureringen av de vikingatida och tidigmedeltida bandparcellsystemen. Som ett led i denna förändring kan man tänka sig att s.k. torp-enheter etablerats i de utmarksnära lägena först och att "moderbebyggelsen" flyttat efter i ett senare skede (jfr förhållandena vid Säm/Olovstorp i Valinge socken, se Connelid 1999:78). Övergivandet av bebyggelsen skulle i detta sammanhang närmast motsvara fas två i figur 1 ovan.

I vissa fall kan det också vara fråga om indikationer på ren ödeläggelse, bl.a. under den senmedeltida agrarkrisen. Denna agrarkris har sedan länge ansetts vara den allt överskuggande orsaken till ödeläggelse av bebyggelse i Skandinavien. Situationen i Halland är emellertid

så gott som utforskad härvidlag. Översiktliga beräkningar på ödeläggelsefrekvensen i enstaka socknar i mellersta Halland, pekar dock mot relativt låga siffror (Rosén 2000). En hypotes skulle kunna vara, att en stor del av namnen, som inte innehåller elementet *-toft*, hänger samman med den senmedeltida agrarkrisen. Dessa namn är vanligare utanför byarna, där ju agrarkrisen enligt forskningen anses ha fått ett större genomslag.

Ytterligare en intressant infallsvinkel på dynamiken i bebyggelseutvecklingen ges av marknamnen på *hus*. Det är tänkbart att husnamnen uttrycker skillnader i storleksförhållandena mellan olika enheter; de skulle i enlighet med det hypotetiska resonemanget kring Lundby-Kråkarp ovan kunna tänkas gå tillbaka på förekomsten av stor- eller huvudgårdar. Huvudgårdar av skilda slag har säkerligen funnits i betydande omfattning på den halländska landsbygden under olika perioder. Det framstår härvidlag som extra angeläget att gå vidare med de hus-namn som uppträder i anslutning till toft-områdena

STOR ARKEOLOGISK POTENTIAL

Det bebyggelsehistoriska och, inte minst, arkeologiska informationsvärdet i den här typen av material kan med fog misstänkas vara enormt. Som nämndes inledningsvis, har inte någon regelrätt inventering eller prospektering av de aktuella områdena skett ännu. Långt ifrån samtliga platser med bebyggelseindikerande namn har ens besökts. För de fältkontrollerade områdena rör det sig dock om terränglägen som är väl lämpade för bebyggelse; detta gäller särskilt för de större ytorna. Många av platserna ligger idag i åkermark men ett stort antal uppträder i högre liggande ter-

räng, på ytor som alltsedan övergivandet sannolikt utgjort gräsmark. Den exakta fördelningen mellan modern åker och annan mark har ännu inte kontrollerats.

Otvetydiga arkeologiska indikationer på bebyggelse i ett toft-område påträffades alltså vid Grunnarp i Valinge socken (jfr ovan). Arkeologiska spår har även påträffats vid Olovstorp och Säm i Valinge socken. Området, som utgör ett av de större kända, planeras att provundersökas arkeologiskt under den närmaste tiden inom ramen för det pilotprojekt som nämndes inledningsvis. Det aktuella området ska därför inte beskrivas vidare i detta sammanhang (för en redogörelse, se Connelid 1999:74ff). Här ska endast nämnas att det i samband med föreliggande undersökning framkom ytterligare ett misstänkt bebyggelseområde 500-600 meter sydost om toft-området, innehållande ett stort antal tegar med namnet *Gårdsåker*.

Avslutningsvis måste vi konstatera att marknamnen bara utgör en ingång till övergivna bebyggelse i agrarlandskapet. Det fördjupade användandet av marknamnen som bebyggelsehistorisk källa bör självfallet kompletteras med andra typer av analyser av fält- och arkivmaterial. Särskilt viktigt framstår här analyser av det äldre lantmäterimaterialets uppgifter om bonitet, ägoförhållanden, teg- och hägnadsstruktur samt markanvändningens rumsliga organisation i stort. Arkeologiska och landskapshistoriska fältundersökningar av bebyggelse och fossila landskap måste fördjupas med beaktande av lantmäterimaterialets stora informationsvärde. Analyser av historiskt källmaterial kan ge beviskraft åt bärigheten i hypoteserna kring de bebyggelseindikerande marknamnen som relaterats ovan.

Ett konkret exempel på det sistnämnda, kan avslutningsvis ges utifrån vår genomgång av Himle härad. I Hunnestad by uppträder namnet *Gårdakärr*, vilket vi tolkat som bebyggelseindikerande och därmed fört in i tabellen. Inga traditioner kring övergiven bebyggelse finns från platsen. I Lunds stifts landebok från 1570-80-tal omnämns uttryckligen en ödegård i Hunnestad socken – ”*jtem haffuür kirckenn en öde tofft som kallis Gordekier er tiill Ageriordtt vj tr Och Eng xvj les...*” (a.a. s. 425).

Begreppet toft som bebyggelsehistorisk källa

Som framgått ovan, förekommer marknamn innehållande ordet *toft* frekvent i det äldre lantmäterimaterialet och i vissa fall även som ännu existerande benämningar på skilda ägor ute i markerna. Till stor del håller de dock på att försvinna ur traditioner och folkmun, vilket gör det angeläget att lyfta fram dem ur arkivmaterialen. Toft-områdena har ett oerhört stort värde för forskningen kring medeltidens bebyggelse- och landskapshistoriska utveckling. I det följande ska vi därför utveckla diskussionen något kring toft-namnen.

TOFT UR SPRÅKLIG SYNVINKEL

Från språkhistoriskt håll har innebörden av ortnamn innehållande ordet *toft* eller *tomt* länge diskuterats. Ur landskapshistorisk synvinkel har det även uppmärksamrats att många äldre marknamn med för- eller efterledet *toft* eller *tomt* uppträder i intressanta bebyggelsehistoriska kontexter. Vad står då begreppet *toft* för? Att ordet *toft* och dess östsvenska motsvarighet *tomt*, har med bebyg-

gelse i någon form att göra är tämligen oomtvistat. Vanligen anses *toft/tomt* i den historiskt kända bemärkelsen betyda ett avgränsat område för bebyggelse i enskild ägo alternativt själva husplatsen (jfr Sahlgren 1925, Holmberg 1946), eller platsen för en *övergiven* bebyggelse (jfr KHLNM, Hellberg 1967, Ståhl 1980, Vikstrand 1998). Ägonamn med för- och efterledet *toft* tolkas ofta som ett jordstycke på eller invid husplatsen, vanligen den jord som användes till byggnader, gödselstack, kålgård, fruktträdgård, smådjurshagar etc. Begrepp som toftåker, toftjord, toftäng etc. kan då antingen beteckna åker- och ängsmark i omedelbar närhet till husplatsen/toften eller ett övergivet bebyggelseläge som odlats upp (se ODS 1948, KHLNM).

När det gäller det ursprungliga toftbegreppets betydelse och dess uppkomst går meningarna isär. Somliga ortnamnsforskare har velat koppla toft-benämningen till en bybildningsprocess under äldre järnålder (Holmberg 1946), medan andra menar att en datering till vikingatid är mer rimlig (Ståhl i KHLNM, Ljunggren 1959:1078). En invändning mot sammankopplingen mellan toft-namnskicket och bybildningen är att begreppet synes gälla övergiven bebyggelse i allmänhet, även enskilda gårdar (Hellberg 1967). Vad gäller just den halländska benämningen *toft* har det tidigare påpekats att den inte bara avser en existerande gårdsplats, utan likaväl ett åkerstycke invid gården eller den plats där gården tidigare legat (Ljunggren 1959:1079). Ljunggren skriver apropå detta: ”*Är denna teori riktig, säger oss namnen på -tofta egentligen ingenting om byväsendets framväxande, men de vittnar i stället om den cirkulation, som tidigare i oanad grad har präglat inte minst Hallands bebyggelse-*

historia" (Ljunggren 1959:1079). Och där slog han nog huvudet på spiken!

TOFT OCH TOMT SOM KAMERALT BEGREPP

Oaktat de rent språkliga problemen kring dateringen och innebörden av begreppet *toft*, måste dess kamerala betydelse belysas. Enligt rätthistorisk och historisk-geografisk forskning finns ett tydligt samband mellan toft- och tomtstrukturen och bebyggelsens jordinnehav. Vanligen sätts då *toft/tomt*-begreppet samman med byn som bebyggelseform och funktionell enhet samt med en reglering av byns åkermark genom tegskifte. I äldre lagtexter, både uppsvenska och sydsvenska samt danska, återkommer varianter på den ofta citerade formuleringen *"tomt är tegs moder"*. Detta har tolkats som att de geometriskt utformade enskilda tofterna/tofterna använts som delningsgrund för byns gemensamma åkerinnehav, d.v.s. utgjort ett rättesnöre för byamålet. För östra Sveriges del har *tomt*-begreppet därför satts samman med införande av solskiftet, medan dess västra motsvarighet *toft* skulle vara anknutet till bolskiftet. Som ett sydsvenskt exempel på samhörigheten mellan toft och bolskifte, brukar det skånska ortnamnet Bulltofta (stavas *Booltoftae* 1346) nämnas (jfr Ståhl i KHLNM). Landskaps-historiska och arkeologiska undersökningar i södra Skåne har dock visat att situationen är allt annat än enkel.

Mats Riddersporres systematiska analys av tofter och tegstrukturer i lantmäterihandlingar från Ystad-området, resulterade i slutsatsen att *"det är utomordentligt svårt att tolka toftindelningen i förhållande till bolskiftet eller till gårdsstrukturen i olika källor"* (Riddersporre 1995:114). Han menar att de skånska, ofta

geometriska toftstrukturerna, likaväl kan räknas avspegla äldre parcellskiften och att det kända bolskiftet i många fall är en relativt sen (eftermedeltida) företeelse. Det är också arkeologiskt belagt att många av de sydsvenska tofterna hyser vikingatida och tidigmedeltida huslämningar. Däremot tycks kortare flyttningar av bebyggelse skett efter medeltid, vanligen till de bebyggelselägen som 1700-talets kartmaterial uppvisar, varvid tofterna övergavs (Riddersporre 1995:93-94).

En annan intressant iakttagelse som Riddersporre gjort, är att vissa toftområden kan knytas till en huvudgårdsstruktur (ev. även uppförandet av privatkyrkor och runstenar). Detta gäller främst stora tofter, belägna i topografiskt dominerande terränglägen. Dessa "huvudgårdstoft" skulle då kunna sättas i samband med viktiga samhällsförändringar under perioden vikingatid till högmedeltid (Riddersporre 1989:136). Vad gäller skånska toftområden utanför bykärnorna skriver Riddersporre följande: *"Vad som ligger bakom de toft-namn som i enstaka fall uppträder ute i bymarkerna är däremot ännu obekant. Det finns dock ingenting i det analyserade materialet som tyder på att de äldre dragen i bylandskapet kan föras långt tillbaka till järnåldern"* (Riddersporre 1995:173).

TOFTER OCH DEN VIKINGATIDA/MEDELTIDA BEBYGGELSESTRUKTUREN

Hur såg bebyggelseformen ut under yngsta järnålder och medeltid i Halland? Utifrån de arkeologiska undersökningar av förhistorisk bebyggelse som hittills gjorts i landskapet, har man dragit slutsatsen att ensamgårdarna dominerat genom hela järnåldern. Ett viktigt undantag utgör emellertid bebyggelsen vid

Brogård i Snöstorps socken i södra Halland, där som mest sex samtida gårdar, varav ett klart större långhus, existerade redan under romersk järnålder. Landsbyn vid Brogård tycks ha haft en kort livstid och ersattes redan under övergången mot folkvandringstid av en ensamgård/bebyggelse med kontinuitet fram i venedeltid (se Carlie 1999:73).

Det är dock inte osannolikt att bebyggelser liknande den vid Brogård kan komma att dyka upp på flera platser framöver och att bybebyggelse funnits i Halland även under yngsta järnålder och tidigmedeltid. Något som starkt talar för det, är de genomgripande regleringar av markanvändningen som leder fram till de storskaliga bandparcellsystemen i Halland under just denna period (jfr fig. 1). Ett fårskt exempel på byliknande bebyggelse har dykt upp i samband med arkeologiska undersökningar vid Hälldämnet i Skrea socken. Minst två samtida gårdar tycks ha existerat här under vikingatid och tidigmedeltid (muntlig uppgift från Anders Håkansson, Landsantikvariern i Halmstad).

I dagens läge kan arkeologiska undersökningar av medeltida bebyggelse på landsbygden i västra Sverige räknas till en handfull lokaler. Kännedomen om medeltidens bebyggelse- och konsumtionsmönster baseras därför nästan uteslutande på materialen från de medeltida stadsundersökningarna. Svårigheterna att med rent arkeologiska metoder finna vikingatida/medeltida gårdslägen och bytomter i den här regionen kommer sig av den stora rörlighet som den halländska agrarbebyggelsen präglats av. Det lönar sig därför ofta inte, som nämndes inledningsvis, att gräva på de historiskt kända gårdslägena i hopp om att finna ledtrådar till "bybildningen" i Halland. Bebyg-

gelseplatsernas kontinuitet är bruten flera gånger om; med en tillspetsad parallell till danska och skånska förhållanden skulle man i detta sammanhang nästan kunna tala om de "vandrande halländska landsbyarna" under historisk tid!

De komplicerade frågorna kring dateringen av ursprungliga och sekundära toft-namn får, i likhet med deras koppling till den dunkla bybildningsprocessen, tills vidare lämnas öppna. Klart tycks det dock vara att marknamn innehållande ordet *toft* regelmässigt avspeglar *övergivna bebyggelseområden*, vare sig det rör själva husplatsen/byplatsen eller marken i direkt anslutning till bebyggelsen. Därmed kan man slå fast att (åtminstone de yngre) toftnamnen vanligen är s.k. ödesmålsnamn, vilka som regel uppkommit utifrån kännedomen om en övergiven bebyggelse på platsen (se Vikstrand 1998:206).

Utflyttningar, hägnadslag och en ökad inriktning på djurprodukter

Den rikliga förekomsten av övergivna bebyggelseområden i det halländska landskapet avspeglar omfattande bebyggelseförskjutningar. Vi menar att huvuddelen av dessa hänger samman med genomgripande förändringar inom den senmedeltida agrara ekonomin. Det faktum att bebyggelse flyttat ifrån centrala delar av inägomarkerna och etablerat sig i utpräglad utmarksnära lägen, avspeglar en anpassning till en ökad inriktning på animalieproduktionen. Denna omorganisation av bebyggelsestrukturen och markanvändningen kan ses som ett sätt att gemensamt bemöta boskapsskötselns specifika krav. Genom att

bosätta sig på eller invid utmarken samt skapa stora gemensamma hägnadslag, gavs en omedelbar närhet till de viktiga betesresurserna samtidigt som de ständigt återkommande, kostnads- och virkeskrävande, stängslingsarbetena underlättades. I och med utflytningarna och skapandet av hägnadslagen förlorade åkermarken sin forna status som det viktigaste markslaget och den främsta bebyggelselokaliseringens faktorn.

FLYTTNING AV BETET FRÅN "INÄGOR" TILL UTMARK

Ett av de viktigaste momenten i denna process bör ha varit betets rumsliga förändring, från de vanligtvis lägre liggande områdena i inägomarkernas inre delar och ut till utmarkerna. De förstnämnda ytorna, till största delen av karaktären sidvallsängar, nyttjas i de äldsta lantmäterihandlingarna helt och hållet för slätter. På många platser rör det sig dock om *mycket* stora arealer (minst två kvadratkilometer i t.ex. Spannarp) och det är inte troligt att dessa långt tillbaka *enbart* användes som äng. Rimligare är, att de tidigare i stor utsträckning fungerade som betesmark. En allmän satsning på boskapsskötseln under senmedeltid, med bl.a. längre stallningsperioder för boskapen och bättre slätterredskap, har sannolikt inneburit en successiv transformering av de äldre betesmarkerna till äng. Utmarkernas motsvarande ökande betydelse som betesmarker och transporter av boskapen genom inägor, som i allt högre grad befriats från hägnader, nödvändiggjorde till slut en flyttning av bebyggelsen. Vi kan betrakta förhållandena i just Spannarp som något av en modell för denna utveckling.

ANIMALIEPRODUKTIONEN ALLT VIKTIGARE UNDER 1500- OCH 1600-TALEN

En tydlig expansion för boskapsskötseln under senare delen av 1500-talet och 1600-talet är belagd från stora delar av södra och mellersta Sverige, både vad gäller en generell ökning och konsolidering av djurbeståndet samt en större betoning på animalieprodukter (Myrdal & Söderberg 1991:198-202, Myrdal 1994:14-16). För Danmarks del tycks husdjursaveln ha utgjort en god inkomstkälla för bönderna redan under 1400-talet (Porsmose 1988:373). Att boskapsskötseln ökar i betydelse på bekostnad av åkerbruket under denna period, kan bl.a. ses mot bakgrund av den senmedeltida agrarkrisen och dess landskapliga och demografiska verkningar. I samband med ödeläggelse och en sviktande spannmålsproduktion skedde en förändring av markanvändningen. Många åkrar lades helt igen och omvandlades till ängs- och betesmarker. På så sätt frigjordes mark till produktion av de alltmer efterfrågade foderresurserna. Det halländska åkerbruket från senmedeltid och framåt beskrivs generellt som svagt, med dåliga skördar och ständig gödselbrist (se Frisk & Larsson 1999:34-35).

TEKNISKA NYHETER

Därtill skedde en rad tekniska innovationer av jordbruksredskapen under senmedeltid, främst med avseende på redskap för fodertäkt. Ett exempel på detta är införandet av rätvinklade liar med långt blad och knaggar på orvet (jfr Myrdal 1999:66-67). Dessa liar möjliggjorde en effektiv slätter på de ofta stora sank- och sidvallsängarna utmed vattendrag och sjöar. När man genom slätter kunde bärga höet på betydande arealer gräsmark på inägorna,

koncentrerades betet till de vidsträckta utmarkerna (jfr ovan). Inägebetet reducerades då till efterbete på åker och äng samt hagmarksbete för viss boskap, vanligen mjölk- och dragdjur. En annan viktig aspekt på preferensen för boskapsskötsel, är att utkomsten och variationen i varubudet från animalieproduktionen vanligen överstiger arbetsinsatsen jämfört med vad som var fallet inom spannmålsproduktionen (jfr Andersson Palm 1997:97). Det är alltså fullt tänkbart att rent arbetsbesparande och marknadsmässiga beräkningar ligger bakom valet av produktionsinriktning, åtminstone i en region där de sociala, ekonomiska och landskapliga förutsättningarna möjliggjorde ett dylikt val.

HANDEL OCH PRISUTVECKLING

Ytterligare en faktor som har stor betydelse för inriktningen på boskapsskötsel under 1500-talet och framåt, är den ökande handeln med animalieprodukter såsom kött, smör, ull, hudar, talg, liv- och slaktdjur. Smöret hade exempelvis i förhållande till sin vikt ett högt värde och var därför lönsamt att transportera långväga. Dessutom är ju smör, liksom en lång rad andra djurprodukter, en frakt- och lagringsbar konsumtionsvara. Smörets tidiga ekonomiska betydelse i Halland framgår också av uppgifter om 1400- och 1500-talens landgillen, där räntor och skatter vanligen betalas just i smör (Sandklef 1954:540, Connellid & Rosén 1997:27). Förhållandet var detsamma ännu vid 1600-talets mitt, även i de utpräglade slättbygdssöcknarna (Frisk & Larsson 1999:35-36).

Överhuvudtaget kan uppsvinget för djurproduktionen från senmedeltid och framåt

förklaras av de långsiktigt stigande relativpriserna på kött, smör och andra animalieprodukter jämfört med spannmål. Denna prisökning tog sin början i Nordvästeuropa redan under 1200-talet, eventuellt ännu tidigare. Prisökningen på djurprodukter var inte jämn, utan kantades av stagnationer och nedgångar i prissättningen på framför allt smör. Sett i ett långt tidsperspektiv, kan det dock slås fast att smörets värde i förhållande till spannmål steg kraftigt över tiden från 1400-talets mitt och framåt. Hand i hand med de ökande priserna på animalieprodukter gick priserna på skogs- och textilprodukter. Trenden är alltså tydlig: det var spannmålspriserna som sjönk. I slutänden ledde detta till att åkerbruket i många områden minskade såpass kraftigt att spannmål måste importeras (Andersson Palm 1998:69, Andersson Palm 1999:66).

Från 1400- och 1500-talen är det känt att omfattande djurtransporter passerade gränsen mellan Sverige och Danmark. Det var främst oxar från Västergötland och Småland som drevs över gränsen och fram till hamnstäderna i Halland för vidaretransport till framför allt de nordtyska städerna. Det var både levande djur och köttprodukter som skeppades ut till kontinenten. Oxhandeln och hanteringen kring köttexporten hade stor ekonomisk betydelse för borgerskapet och köpmännen i städerna. För några av städerna, däribland Varberg, blev boskapshandeln den avgörande faktorn för stadens ekonomi (jfr Grill 1954:680 ff.). Rent arkeologiskt har man i de medeltida stadsmaterialen kunnat belägga en betydande köttshantering. Av särskilt intresse är skillnaderna i de osteologiska materialen från de medeltida städerna. Benmaterialet från exempelvis Kungahälla och Ny Varberg påvisar en

omfattande utslaktning av oxar, medan marina fiskben uppträder i stor skala i inlandsstäder som Skara (Jonsson 1992:94, Vretemark 1994:62-64). Detta skulle kunna tänkas avspiegla en regional byteshandel baserad på bl.a. livsmedel som slaktoxar, fisk och salt (jfr Vretemark 1994:64).

Det är således belagt att de halländska kuststäderna gjorde stora ekonomiska vinster på att vara transit- och förädlingsplatser för köttexporten på Nordtyskland under senmedeltid. Men omlandet till dessa exportföretag låg enligt källorna främst i Sverige. Samtidigt försiggick naturligtvis inhemsk handel och export av oxar och köttprodukter till Skåne, övriga Danmark och Europa (jfr Porsmose 1988: 375-376, Myrdal 1999:255-258). Hur pass indragen den halländska allmogen var i oxhandeln och annan djurproduktion under denna period är dock ovisst. Den övervägande delen av köttjursprodukterna tycks dock ha förbrukats på hemmaplan. Oxkött hör till det som var dagligmat under senmedeltid (Porsmose 1988:375).

Sannolikt har dock hela den agrara ekonomin påverkats av handelsaktiviteterna i högre eller mindre grad. Bönderna på landsbygden var rimligtvis involverade i en rad moment som rörde handeln med djurprodukter, allt ifrån oxforor till produktion, förädling och leverans av diverse animalieprodukter, både för konsumtion i städerna och för regional handel och utrikesexport. Ett intressant exempel på detta är garveriverksamheten, vilken i området kring Halmstad tycks ha bedrivits uteslutande på landsbygden (Bjuggner 1999). Många av de oxtransporter som försiggick innehöll ett stort antal köpeoxar som inhandlats direkt av bönder eller på lokala

marknader (KHLNM). Dyliga oxköp torde ha skett även på den danska marknaden. Dessutom bör den omvittnade, delvis olovliga, gränshandel som allmogen bedrev också ha fått ett uppsving vid den allmänna uppgången för ett marknadsinriktat jordbruk (jfr Grill 1954:727 ff, Linge 1969:103-105, Andersson Palm 1997:92). Samma sak gäller bondeseglationen.

Slutord

Sammanfattningsvis måste man konstatera att de förändringar inom bebyggelse och den agrara ekonomin som beskrivs ovan är generella och avspeglar *en långt utdragen process*. Gången mot en halländsk jordbruksekonomi baserad på en marknadsmässig animalieproduktion är dock entydig, sett i ett långt tidsperspektiv omfattande perioden ca 1300-1800. Detta avspeglas i flera företeelser – övergivandet av äldre inägocentrala bebyggelseområden, etableringar av nya bebyggelselägen vid och på utmarkerna, åkermarkens minskade betydelse som markslag och bebyggelse-lokalisering faktor, tekniska landvinningar på redskapssidan vad gäller fodertäkt, omorganisationen av markanvändningen till förmån för slätter och bete, den skattemässiga domänansen för "smörräntan", de sviktande relativpriserna på spannmål, den ökade handeln och konsumtionen av animalieprodukter etc.

Dessa företeelser tycks gälla för hela landskapet Halland, vare sig vi befinner oss i skogs- eller slättbygden. En förklaring härvidlag är att det halländska agrarlandskapet var tämligen homogent vad beträffar markanvändning, markslagsfördelning och odlingssystem (en-

säde), innan de stora förändringar i landskapsbilden ägde rum under den agrara revolutionen under 1700-talets andra hälft och 1800-talet. Sannolikt var det fördelaktigt och mindre konjunkturkänsligt att satsa på animalieproduktion på de halländska jordbruken under senmedeltid och tidigmodern tid. Uppenbarligen fanns åtminstone långsiktigt de sociala, politiska och landskapliga förutsättningar som en såpass genomgripande omorganisation av bebyggelse, markanvändning och ekonomisk inriktning krävde.

Agrarbebyggelsen har en nyckelroll vid

fortsatta analyser av det medeltida och tidigmoderna samhället. I detta sammanhang utgör det äldre lantmåterimaterialet otvivelaktigt den viktigaste ingången. Kartstudien som presenterades ovan, visar att övergiven bebyggelse finns på ett stort antal platser i det halländska landskapet. I många fall kan det röra sig om synnerligen välbevarade lämningar, där det arkeologiska värdet knappast kan överskattas. Förutsättningarna i Halland för tvärvetenskapliga analyser av bebyggelse och landskapsutveckling hör därmed kanske till de bättre i hela landet.

REFERENSER

- Andersson Palm, L. 1997. Boskapsskötseln – en historisk förutsättning. *Bygden vid ridvägarna. Årtusenden vid Åsunden* s. 91-105. Ulricehamn.
- Andersson Palm, L. 1998. Efterblivenhet eller rationell tidsanvändning – frågor kring det västsvenska ensådet. *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning* (Andersson Palm, L., Gadd, C-J & Nyström, L.) s. 13-81. Västsvensk kultur och samhällsutveckling, rapport nr 8. Göteborgs universitet.
- Andersson Palm, L. 1999. Befolkning och försörjning i Halland före 1800-talet. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid* (S-O. Olsson, red.) s. 49-67. Rapport från konferensen "Tvååker för 800 år sedan: jordbruk och järn, handel och sjöfart", den 17-19 okt. 1997. CSK, Högskolan i Halmstad.
- Bjuggner, L. 1999. *Varuproduktion och handel i Halmstad från 1300-talet till 1600-talets första decennier*. GOTARC Serie C, Arkeologiska skrifter nr. 28. Urbaniseringsprocessen i Västsverige. Göteborgs universitet.
- Carlie, L. 1999. *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och hiatoriska källor*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8o. No. 29. Stockholm.
- Connellid, P. & Rosén, C. 1997. Agrarian Settlement and Landscape Change in Medieval Halland, South-west Sweden. *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology* (Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L., eds) p. 23-42. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 24. Stockholm.
- Connellid, P. 1999. Halländskt odlingslandskap under tusen år i historisk-geografisk belysning. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid* (S-O. Olsson, red) s. 68-93. Rapport från konferensen "Tvååker för 800 år sedan: jordbruk och järn, handel och sjöfart", den 17-19 oktober 1997. CSK, Högskolan i Halmstad.
- Connellid, P. & Mascher, C. 2000. Historisk-geografisk analys av fossilt odlingslandskap vid Öringe och Stålarp i Getinge socken, Hallands län. *Boplatser och fossilt odlingslandskap. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del III* (B. Strömberg, red.). Arkeologiska resultat, Riksantikvarieämbetet, UV Väst. Rapport 1998:21. Kungälv.

- Frisk, M. & Larsson, K. 1999. *Agrarhistorisk landskapsanalys över Hallands län*. Länsöversikt. Landskapsprojektet, rapport 1999:7. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Grill, E. 1954. Hallands städer. *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
- Hellberg, L. 1967. *Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse*. Kumla-bygden, del III. Kumla.
- Holmberg, B. 1946. *Tomt och toft som appellativ och ortnamnelement*. Studier till en svensk ortnamnsatlas. Uppsala.
- Jonsson, L. 1992. Mar och miljö i Ny Varberg. *Ny Varberg – staden som blev kungsgård* (Person, B.-A., red) s. 92-102. Skrifter utgivna av Stiftelsen Hallands läns museer nr 5. Halmstad och Varberg.
- KHLNM. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1956-78. Stockholm.
- Linge, L. 1969. *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid*. Bibliotheca Historica Lundensis XXIII. Lund.
- Ljunggren, K. G. 1959. Hallands ortnamn. *Hallands historia. Från freden i Brömsebro till våra dagar*. Halmstad.
- Lunds stifts landebok*. Andra delen. Utgiven av B. Ejder & K.G. Ljunggren 1952. Skånsk senmedeltid och renässans nr. 5. Lund.
- Mascher, C. & Connelid, P. 2000. Bygden, klostergodset och järnet i Tvååker. En landskapshistorisk infallsvinkel på den tidigmedeltida järnhanteringen och klosterdonationen av jord i Tvååkerområdet, Halland. Manuskript till slutpublikationen av "Projektet Järnmöllan i Halland" (Magnusson, G., red).
- Myrdal, J. & Söderberg, J. 1991. *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm Studies in Economic History nr 15. Stockholm.
- Myrdal, J. 1994. Bete och avel från 1500-tal till 1800-tal. *Svenska busdjur från medeltid till våra dagar* (Myrdal, J. & Sten, S., red) s. 14-34. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 5. Nordiska museet, Stockholm.
- Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen, 1000-1700. Det svenska jordbrukets historia, band II*. Stockholm.
- ODS. *Ordbog over det danske sprog XXIV*. Köpenhamn 1948.
- Porsmose, E. 1988. Middelalder o. 1000-1536. *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder, 4000 f.Kr. – 1536* (Björn, C., red). Odense.
- Riddersporre, M. 1989. Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid* (Andersson, H. & Anglert, M., red) s. 135-144. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
- Riddersporre, M. 1995. *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar 124. Lund.
- Rosén, C. 2000. Bebyggelseutvecklingen under historisk tid. Kvibille, Rävinge, Getinge och Slöinge socknar från 1000-tal till 1700-tal. *Boplatser och fossilt odlingslandskap. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del III* (B. Strömberg, red.). Arkeologiska resultat, Riksantikvarieämbetet, UV Väst. Rapport 1998:21. Kungsbacka.
- Sahlgren, J. 1925. Hälsingborgstraktens ortnamn. *Hälsingborgs historia I*. Hälsingborg.
- Sandklef, A. 1954. Hallands bönder. *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
- Ståhl, H. 1980. *Ortnamnen i Hallands län, del 3. Bebyggelsenamnen i norra Halland*. Sveriges Ortnamn. Uppsala.
- Vikstrand, P. 1998. Tomt- och husbeteckningar i äldre ortnamn. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* Nr 33/1997 s. 203-218.
- Vretemark, M. 1994. Utslaktningssmönster speglade i medeltida osteologiskt material. *Svenska busdjur från medeltid till våra dagar* (Myrdal, J. & Sten, S., red) s. 55-66. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 5. Nordiska museet, Stockholm.

OMSLAGSBILD Datorbearbetning i GIS-miljö av Hallands hushållssällskaps samtliga fosfatkarteringar inom byarna Ösarp och Köpinge. Se artikel sid 50 ff.

ING-MARIE NILSSON **Köpstad, kungamakt och kyrka –
några tankar om medeltidens Laholm**

STAFFAN ANBERG **Laholms medeltida kyrkogård vid Lagaholm**

CAROLIN ARCINI **Gravar från Laholms landsförsamling,
Lagaholm 1:1 och 6:1, RAÅ 38**

LENA BJUGGNER **LAHUND – Landsantikvariens laholmsundersökningar.
EVA PERSSON En pilotstudie i Ösarp och Köpinge**

ERIK ROSENGREN
PER WRANNING

KARIN VIKLUND **Att skilja agnarna från vetet – spår av forntida sädeshantering
i södra Halland**

PER WRANNING **”Den starke Ahladräng” – eller när sagan snuddar sanningen**

KENNETH ALEXANDERSSON **Mesolitikum längs Stensån**

PÅR CONNELID OCH **Hallands ”vandrande landsbyar”. Vägar till den dolda medeltida
CATHARINA MASCHER och tidigmoderna agrarbebyggelsen**

LEIF HÄGGSTRÖM **”Åkeren full med stenrör” – om förekomsten av fornlämnings-
beskrivningar och fornlämningsindikationer i Hallands
Landsbeskrifning 1729**

